

УДК [394.46:94](477)"19/20"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.04.964>

ПОМИНАЛЬНІ ПРАКТИКИ КІНЦЯ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: КОНТАМІНАЦІЯ ТРАДИЦІЙ

Людмила ІВАННІКОВА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0617-5082>

кандидатка філологічних наук,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна,
e-mail: ivannikovafoik@ukr.net

Стаття присвячена сучасним меморіальним та комеморативним практикам, до яких вдавалися українці в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. Згідно зі спостереженнями авторки, в цей період у комеморативних практиках українців спостерігалась контамінація трьох різних елементів: традиційної народної культури, радянських ритуалів та цілком нових явищ, які виникли на основі світових релігійних практик.

Предметом дослідження є меморіалізація жертв комуністичного режиму в кінці 80-х — на початку 90-х років у Центральній Україні та в Києві, а також динаміка поминальних практик у окремо взятому локальному осередку.

Джерельною базою статті стали власні спостереження авторки та спогади очевидців. *Мета* статті — розглянути локальні поминальні практики в контексті загальноукраїнських, показати їхню єдність із давньою фольклорною традицією та різночасові нашарування, взаємодію традиційних, радянських та пострадянських форм комеморації.

При дослідженні використано описовий та порівняльно-типологічний методи, метод включеного спостереження та польового дослідження.

Наукова новизна полягає у введенні до наукового дискурсу оригінальних фактів локальної народної культури, виявлення та опис контамінованих форм комеморації, які включають елементи як традиційної культури, так і сучасних форм поминання.

Ключові слова: комеморація, колективна пам'ять, місце пам'яті, комеморативні практики, поминальні практики.

Liudmyla IVANNIKOVA

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0617-5082>

Dr. Philology, Senior Scientific Worker,

Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology,

Ukrainian National Academy of Sciences,

4, Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine,

e-mail: ivannikovafolk@ukr.net

MEMORIAL PRACTICES AT THE END OF THE 20th — BEGINNING OF THE 21st CENTURY: CONTAMINATION OF TRADITIONS

In the last decade, a number of articles devoted to modern memorial and commemorative practices, collective and historical memory of places appeared in the Ukrainian folklore studies and ethnology. However, somewhat insufficient folklorists' attention is given to the complex of social practices of commemorating Ukrainian heroes of the 20th century as well as victims of the totalitarian regime (Stalin's repressions, famine, mass shootings, the First and Second World Wars), used by Ukrainians in the late 20th and early 21st centuries. This defined the *relevance of the topic* of our research. The *subject matter* of the study is the memorialization of the victims of the communist regime in the late 80s — early 90s in the Central Ukraine and Kyiv, as well as the dynamics of the tradition of commemorating these victims in a single local center (the village Gubcha, Khmelnytskyi region) from the mid-20th century until now. The *source base of the article* are the author's own observations as well as the memories of eyewitnesses and oral history interviews. The *goal of the article* is to consider local commemorative practices in the context of all-Ukrainian ones, to show their integrity with the ancient folklore tradition and different temporal layers, the interaction of traditional, Soviet and post-Soviet commemorative practices. In the research, the author uses the descriptive and comparative-typological *methods*, the method of inclusive observation and field study. The *scientific novelty* consists in introducing original facts of local folk culture into the scientific discourse, identification and description of contaminated commemoration forms, which include the elements of both traditional culture and modern commemoration forms. In the collective practice of a single village, these commemoration forms also interact with the local folklore tradition. The author considers such modern forms of commemoration as church funeral service, civil memorial service, requiem rally in particular at the mass executions and burials sites, mourning processions, laying mourning wreaths and flowers, lighting candles and icon-lamps, performance of mourning songs and patriotic poems, organizing spontaneous memorial meals, identifying and re-burying the bodies of tortured and executed people, restoring existing graves and national memory places. *Conclusions.* Hence, in the late 20th and early 21st centuries contamination of three different mutually exclusive elements is observed in the commemorative practices of Ukraine. These elements include: the elements of the traditional folk culture, the elements of Soviet rituals, and completely new phenomena arisen from the world religious practices. Traditional forms prevail in the commemorative practice of the studied local center.

Keywords: commemoration, collective memory, memorial place, commemorative practices, memorial practices.

Вступ. В останнє десятиліття в українській фольклористиці а етнології з'явилася низка статей, присвячених сучасним меморіальним та комеморативним практикам, колективній та історичній пам'яті місць [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Однак дещо обділений увагою фольклористів комплекс суспільних практик поминання українських героїв ХХ ст. та жертв тоталітарного режиму (сталінських репресій, голоду, масових розстрілів, Першої та Другої світових воєн), до яких вдавалися українці в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. Це й зумовило *актуальність теми* дослідження. *Предметом* дослідження стала меморіалізація жертв комуністичного режиму в кінці 80-х — на початку 90-х років в Центральній Україні та в Києві, а також її вплив на динаміку традиції поминання цих жертв у окремо взятому локальному осередку (село Губча Хмельницької області) від середини ХХ до початку ХХІ ст. *Джерельною базою* статті стали як власні спостереження автора, так і спогади очевидців та усно-історичні інтерв'ю. *Мета статті* — розглянути локальні поминальні практики в контексті загальноукраїнських, показати їхню єдність із давньою фольклорною традицією та різночасові нашарування, взаємодію традиційних, радянських та пострадянських комеморативних практик. При дослідженні цієї теми авторка скористалася описовим та порівняльно-типологічним *методами*, методом включеного спостереження та польового дослідження. *Наукова новизна* полягає у введенні до наукового дискурсу оригінальних фактів локальної народної культури, виявлення та опис контамінованих форм комеморації, які включають елементи як традиційної культури, так і сучасних форм поминання. У колективній практиці одного села ці форми комеморації ще й взаємодіють із локальною фольклорною традицією.

Авторка розглядає такі сучасні форми комеморації, як: церковне відспівування, громадська панахида, мітинг-реквієм, зокрема, на місцях масових розстрілів і поховань, жалобна хода, покладання траурних вінків та квітів, запалювання свічок і лампад, виконання жалобних пісень та віршів патріотичного змісту, організація стихійних поминальних трапез, виявлення та перезахоронення тіл закатованих і розстріляних, відновлення існуючих могил та місць національної пам'яті, висипання символічних курганів слави, встановлення і освячення на міс-

цях пам'яті пам'ятних хрестів меморіальних дошок, плит, пам'ятних знаків або пам'ятників, створення меморіальних комплексів, каплиць, музеїв, проведення «Соловецьких прощ» та інших поїздок за межі України, перепоховання загиблих політв'язнів на рідній землі, організація «вечорів пам'яті» репресованих, складання мартирологів жертв політичних репресій та голоду, запис та публікація спогадів очевидців тощо. Громадські поминальні практики мешканців окремого локального осередку мають традиційні та офіційні форми, які тісно взаємодіють між собою. До традиційних форм належать церковне поминання, оплакування та милостиня, встановлення та освячення хрестів, поминальні обіди, написання колективних поминальних грамоток (народних мартирологів) на основі списків померлих з голоду. Офіційні форми переважно стосуються загиблих у Другій світовій війні) хоча частково запозичені й для поминання померлих з голоду) і мають сильне комуністичне забарвлення. Це встановлення обеліска із пам'ятником Скорботній Матері, створення Кімнати Слави при Будинку культури, покладання вінків та квітів, запалювання «вічного вогню», проведення демонстрацій, мітингів та концертів, публічне зачитування списків загиблих односельців, хвилина мовчання.

Отже, в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. у комеморативних практиках українців спостерігається контамінація трьох різних взаємодоповнюючих елементів: традиційної народної культури, радянських ритуалів та цілком нових явищ, які виникли на основі світових релігійних практик. У комеморативній практиці досліджуваного локального осередку переважають традиційні форми.

Основна частина. Фольклорні джерела засвідчують, що для українців, як і для інших слов'янських народів, дуже важливою була пам'ять про місця захоронення їхніх предків, особливо загиблих у битвах воїнів-козаків, героїв ХХ ст., борців за волю України. Козацька/стрілецька могила — символ, що пронизує народні думи, історичні, козацькі, чумацькі, стрілецькі, повстанські пісні, балади, навіть ліричні пісні про кохання. Могила була дуже важливою і для живих, і для померлих, як пам'ять про них. Козак, якого погнали на копання канав та будівництво фортець, передбачає свою смерть на чужині і турбується, щоб йому насипали високу могилу:

*Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину.*

Зв'язок загиблого козака з родом, з родиною, з батьківщиною відбувається через космогонічні символи світової гори/могили, дерева/калини, птахів:

*Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
Будуть мені приносити од родоньку вісти*

[7, с. 147].

Отже могила для українця — це не просто вічна оселя померлого, а й місце контакту між «тим» і «цим» світом, місце єднання живих і померлих, місце єднання родини, роду, народу. І останнє особливо простежується в поминальних акціях ХХ—ХХІ століть, які з самого початку були наповнені кривавими та безкровними війнами проти українського народу.

Меморіалізація

жертв комуністичного режиму

в кінці 80-х — на початку 90-х років в Україні

ХХ століття було чи не найжорстокішим в історії України. Події, що відбулися протягом нього, спричинили виникнення в нашій мові таких понять, як «масові репресії», «масові розстріли в'язнів НКВС», «місце поховання жертв масових репресій», «масове захоронення», «братська могила», «меморіальне місце тоталітарних репресій», «місце пам'яті», «мітинг-реквієм» тощо. Достатньо нагадати лише найвідоміші локації, де виявлені масові захоронення жертв тоталітаризму: Биківнянські могили (близько 100000 душ), Вінницький парк, урочище Дем'янів лаз поблизу Івано-Франківська, урочище Саліна (м. Добромилів Львівської обл.), тюрма на Стрийській (Дрогобич), Рутченкове поле (Донецьк), тюрма на Лонцького (Львів), Луцька в'язниця, Микулинський цвинтар (Тернопіль), урочище Триби та Макухівка (Полтава), урочище Суча Балка (Луганськ), П'ятихатки (Харків) та ін. Масові розстріли відбувалися в містах Бердичів, Бережани, Біла Церква, Дніпро, Дрогобич, Житомир, Заліщики, Золочів, Кам'янець-Подільський, Ковель, Кременець, Маріуполь, Ніжин, Нікополь, Одеса, Стрий, Суми, Умань, Хмельницький, Черкаси, Чернігів, Чортків тощо. За офіційними даними в Україні було закатовано і розстріляно НКВС 681692 людини, померло з голоду понад сім мільйонів українців, загинуло під час Другої світової війни близько дев'яти мільйонів, хоча точна кількість усіх жертв невідома. До

цього переліку слід додати ще й місця пам'яті жертв героїчного спротиву більшовикам в роки російсько-української війни 1917—1921 рр. Це Замкова гора та Аскольдова могила в Києві, де поховані розстріляні росіянами козаки 1-го Українського полку та герої бою під Крутами; місце битви між сотнями Армії УНР та Червоною Армією на річці Трубіж; с. Базар Коростенського р-ну, де в листопаді 1921 р. було розстріляно більшовиками 359 вояків Армії УНР тощо. Аж до кінця ХХ ст. радянська влада ретельно приховувала всі ці злочини.

Але як тільки послабився комуністичний режим, українці відразу взялися за вшанування пам'яті його жертв та героїв ХХ ст., за відновлення могил та місць національної пам'яті, за створення символічних курганів слави. Наприкінці 80-х була створена низка громадських організацій («Меморіал», «Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих», товариство «Українські Соловки»), які опікувались розкриттям приховуваних злочинів НКВС та розголомом їх серед широкої громадськості, виявленням та перезахороненням тіл закатованих і розстріляних, складанням списків померлих від голоду 1932—1933 рр. та жертв політичних репресій, записом та публікацією спогадів очевидців, проведенням масових поминальних акцій у містах і селах України, проведенням «Соловецьких прощ» та інших поїздок за межі України з метою вшанування пам'яті загиблих там представників нашої інтелігенції, меморіалізацією жертв комуністичного терору та героїв національно-визвольних змагань ХХ ст. Уже в кінці 80-х не лише в Західній, а й у Центральній Україні, зокрема в Києві та на його околицях, відбулася ціла низка масових поминальних акцій, що сформувалися на основі релігійних та світських (радянських, європейських) традицій і набули в Україні контамінованих форм.

Серед них найголовніша — проведення громадських панахид та траурних мітингів («мітинг-реквієм»). Це відбувалося на місцях розстрілів і колишніх катівень, масових поховань та на відновлених місцях пам'ятних історичних подій (могила Івана Сірка, козацькі могили у Берестечку, Батурина, Аскольдова могила та могила на Замковій горі в Києві, Жовтневий палац культури в Києві, залізнична станція Крути, Биківнянські могили, пізніше — урочище Сандармох в Карелії тощо).

Розповідає колишній активіст Народного Руху України Кулинич Віктор Пилипович: «—Антикомуністичні прояви розпочиналися 1988—1989 рр. з несанкціонованих поминань жертв режиму, які радянська влада приховувала (масові розстріли, жертви катувань, жертви голоду). Тоді вже влада не наважувалася застосовувати репресивні заходи. — Скажіть, будь ласка, хто організовував ці поминальні акції в Києві? — Спочатку поминання розпочалися стихійно, в народі. Цьому сприяло відродження 1988 р. Української Греко-Католицької Церкви та 1989 р. Української Автокефальної Православної Церкви. Ці громади утворювались і починали з поминальних акцій. І цей рух починався із Західної України, а згодом дійшов і до Києва. В той самий час почав діяти «Меморіал», він проводив розкопки й поминальні акції. Перша масова акція (демонстрація і громадська панахида) відбулася в урочищі Дем'янів Лаз. Її організував «Меморіал». Тоді ж були розкриті злочини в тюрмі на Лонцького у Львові. Далі, в 1989 р., цю естафету перейняв Народний Рух України, і ці громади злилися з Рухом. У 1990—1991 рр. «Меморіал» діяв разом з Рухом. У 1989 р. до цього долучилися такі організації, як Українська Гельсінська спілка (УГС), Український культурологічний клуб, Спілка незалежної української молоді, Спілка української молоді, Українська студентська спілка, Соловецьке братство»¹.

Я теж пригадую одну з перших масштабних поминальних акцій — мітинг пам'яті померлих з голоду в 1932—1933 роках, який відбувся в Києві восени 1990 р. на Софіївському майдані. Увесь майдан був переповнений людьми. Тоді була відправлена перша велика панахида за багатомільйонними жертвами трьох голодоморів в Україні, після якої відбувся мітинг-реквієм. Люди стояли з приспущеними прапорами, до яких були прикріплені траурні стрічки, і з запаленими свічками в руках.

Під час траурних мітингів, як правило, виступали громадські діячі, науковці, письменники, колишні політ'язні та очевидці подій. Після завершення мітингу часто звучали патріотичні, історичні, козацькі, стрілецькі, повстанські та поминальні пісні, на-

родні думи і псалми у виконанні хорових колективів та кобзарів, авторські твори («Ой три літа, три неділі, як козака турки вбили», «Козака несуть і коня ведуть», «Розпрощався стрілець зі своєю ріднею», «Повіяв вітер степовий», «Поддай, дівчино, руку на прощання», «Ой там при долині, гарматами зритий», «За Україну, за її волю», «Ой у лузі червона калина похилилася», «Боже великий єдиний, нам Україну храни», «Ще не вмерла Україна», «Страждальна Мати під Хрестом стояла», «Під Хрест Твій стаю, Спасителю мій милий», «Думи мої, думи мої», «Заповіт», «За байраком байрак», «Ой чого ж ти по-чорніло, зеленее поле, «Чуєш, брате мій», «З далекого краю лелеки летіли» та ін.). Кожна з них була своєрідним реквіємом за жертвами ХХ ст. Люди приносили траурні вінки та квіти, запалювали свічки. Якщо місце пам'яті знаходилося у межах одного населеного пункту, практикувалась масова жалобна хода або хресний хід, учасники яких також співали релігійні та патріотичні пісні.

Традиція церковного відспівування, оплакування та захоронення загиблих, упорядкування їхніх могил витікає ще з дохристиянських світоглядних уявлень. Згідно з ними, душі, над якими не був звершений обряд переходу, страждають і не знаходять спокою. Так наприклад народна балада про козака, який загинув на полі бою, висловлює щирий жаль з приводу того, що за ним нікому задзвонити, ні свічечку запалити, ані затужити [8]. Уже в ХІХ ст., виряджаючи сина чи брата у рекрути, його наперед оплакували, тому виник такий жанр фольклору, як рекрутські голосіння [9, с. 80—83]. Наскільки це важливо, засвідчують пісенні образи-символи коня, ворона, сокола, орла, які передають звістку родичам про смерть козака. Так ворон (сокіл, орел) повідомляє вдові, що він не тільки знає і бачив її мужа, а й кожного дня по тричі на день провідує його:

— А я ж твого мужа знаю, на день тричі одвідаю.

І снідаю й обідаю, на чуб чорний наступаю.

На чуб чорний наступаю, з лоба очі витягаю.

З лоба очі витягаю, кров гарячу випиваю [10].

Це один з найтрагічніший мотивів історичних пісень, метафоричне викльовування очей означає, що козак залишився непохованим. Такі пісні, балади, думи у традиційній культурі виконували функцію голосінь. Повідомлення про це знаходимо у замітці Аполлона Скальковського, який опублікував ра-

¹ Записано в травні 2020 р. в Києві від Кулинич Віктора Пилиповича, 1951 р. н., уродженця с. Чубарівка Доманівського р-ну Миколаївської обл., освіта вища, інженер-геолог, магістр державного управління.

порт 1772 р. козацького полковника з яскравим описом похорону курінного отамана Григорія Покотила: «Покійника поклали в домовину, покрили сірою “наміткою” замість парчі, і поселяни чинно понесли його до церкви; добрий кінь, споряджений мов би до бою, з сідлом, з пістолями “в кобурах” і з клунками, понуривши голову, йшов позаду за гробом; його вів вірний джура Карпо, весь обідраний, і гірко плакав; у проміжках між церковним співанням він, втираючи сльози рукавом, схлипував і наспівував:

*І взяв мій пан собі дружиночку —
Високою могилочку»* [11, с. 43].

Крім громадського відспівування у ХІХ—ХХ ст. виникла ще одна форма комеморації — перевезення праху померлого та перепоховання його на рідній землі. Як відомо, вперше цей ритуал було здійснено у травні 1861 р. над тілом Тараса Шевченка. Перевезення труни з Петербурга до Києва перетворилось на грандіозну поминальну акцію [12]. Численні аналогії цього похорону зараз бачимо в похоронах українських дисидентів, письменників, громадських діячів, митців, загиблих воїнів. Це традиції покривати труну червоною китайкою, сплітати вінки із живих квітів або квітами встеляти дорогу до цвинтаря, сплітати терновий вінець і класти на труну політв'язня, «мученика за Україну», відправляти громадські панахиди на могилі чи на місці попереднього захоронення. Це й багатолюдні траурні процесії, і виголошення надгробних промов як у храмі після відспівування, так і на цвинтарі коло труни, і виконання жалобних пісень та віршів поминального і патріотичного змісту. І найпершою аналогією до похорону Шевченка в кінці 80-х стало перевезення з Уралу і перепоховання в Києві тлінних останків Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого 19 листопада 1989 р., яке організувало разом із Народним Рухом України Товариство політв'язнів і репресованих. Учасниками цього похорону були тисячі киян, у т. ч. й авторка цих рядків. Згадує Віктор Кулинич: «—Ключова подія, що вибивалася із загального контексту — це було перевезення праху Стуса, Тихого, Литвина. Перепоховання Стуса організували спільно Українська Гельсінська спілка, Товариство політв'язнів та Рух. Цим займалися В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Михайло Горинь. Лук'яненко очолював УГС. Він ніс труну Стуса. Товариство політв'язнів і репресованих очо-

лював Євген Пронюк, «Меморіал» — Лесь Танюк. Похорон проводила Українська Автокефальна Православна Церква — це теж вибивалося із загальної традиції постсовєцької. Схему похорону визначали лідери УГС. Це вони скерували тричі опустити і підняти труни проти Шевченка. Це був акт прощання². Акт перепоховання Стуса визначив схему і всіх інших похоронів дисидентів: відспівування в храмі УАПЦ, процесія із свічками та прапорами, виконання пісень та гімнів»³.

Паралельно з відспівуванням невинно убієнних у Києві та в інших містах і селах України (зокрема, на батьківщині Олекси Тихого, Юрія Литвина та ін.) відбувалися т. зв. «вечори пам'яті» репресованих: письменників, митців, діячів культури і науки. За свідченням В. Кулинича, в Києві їх проводив «Меморіал», який «намагався охопити все: жертви війни, голоду, жертви НКВД, 1937—38 рр». Запам'яталися вечір пам'яті загиблих на Соловках, літературно-мистецькі вечори на тему «Розстріляне Відродження», ціла низка вечорів, присвячених політв'язням брежневських таборів, кожному окремий вечір. Люди масово йшли на них, сиділи, затаївши подих, у переповнених залах, займали балкони і сходи, стояли в проходах і просто перед дверима в зал, які навмисне залишали відкритими. Суспільний запит на цю інформацію був величезним. Тоді виникла традиція вставати не лише під час хвилини мовчання, але й під час виконання шевченківських і поминальних пісень, патріотичних гімнів. Як учасниця хору «Гомін» під керуванням лауреата Національної премії ім. Т.Г. Шевченка, композитора і фольклориста Леопольда Яценка, неодноразово брала участь у цих вечорах, які відбувалися переважно в Будинку вчителя (колишній Будинок Центральної Ради України), а також і в інших поминальних акціях.

Перший такий вечір — вечір пам'яті Леся Курбаса — відбувся у Молодіжному театрі на вулиці

² Труни несли на руках колишні політв'язні від пам'ятника Тарасу Шевченку аж до Байкового цвинтаря. Перед пам'ятником Шевченка відправили літію і тричі підняли й опустили, знаменуючи початок траурної ходи. Колона зі свічками і прапорами розтягнулась на декілька кілометрів. Під час ходи церковні і світські хори виконували жалібні пісні.

³ Записано у травні 2020 р. в Києві від Кулинича Віктора Пилиповича.

Прорізній (тодішній Будинок культури «Київметробуд») ще в 1987 р. Пригадує, що його організував Лесь Танюк. Згодом, у 2002 р., у сквері на Прорізній був встановлений пам'ятник Лесю Курбасу. Щороку 27 жовтня під цим пам'ятником Соловецьке братство організує громадські панахиди за розстріляним «соловецьким етапом», які завершуються стихійним поминальними обідами.

Звичною в той час була й організація стихійних поминальних трапез, якими завершувалась мало не кожна така акція. Як правило, це організували жінки. Вони приносили з собою харчі, накривали імпровізовані столи, функцію яких виконували рушники, простелені на траві або на лавках у сквері, і всіх присутніх запрошували долучитись до традиційного поминання. Про стихійні поминки в Києві та в Биківні згадує кол. священник УАПЦ, тепер єпископ Православної Церкви України Володимир Черпак: «Поминальні обіди організували стихійно в Києві і в Биківні, це наша традиція, і ми не можемо її заперечувати. Люди зносили харчі з собою і тоді накривали столи й поминали. Якщо поминальна акція відбувалась на Майдані Незалежності, то йшли під т. зв. «ярмо» (арка Дружби Народів поблизу Національної Філармонії України. — Л. І.), там є лавочки, і там сідали, говорили промови, все було дуже зворушливо. У Биківні згодом облаштували спеціальні альтанки зі столами, де люди могли сісти і відпочити, там також організували імпровізовані поминки»⁴.

Наступним кроком після розкриття злочинів тоталітарного режиму була меморіалізація його жертв. Це встановлення і освячення на місцях пам'яті пам'ятних хрестів, спочатку дерев'яних, а згодом кам'яних або чавунних, меморіальних дошок, плит, пам'ятних знаків або пам'ятників, висипання символічних курганів, побудова меморіальних комплексів, каплиць, створення музеїв, збір та публікація спогадів очевидців та архівних документів, укладання списків репресованих та померлих з голоду, видання т. зв. «Меморіальних книг пам'яті», мартирологів, щоденників, листування, досі заборонених літературних і фольклорних творів. Крім «Меморіалу» до цієї роботи

долучилися краєзнавці, учителі, місцева інтелігенція, письменники, журналісти. «— А які пам'ятники ставили?» — Ставили хрести, каплиці, стели, робили символічні могили, кургани, хрест на кургані на місці захоронень, зводили церкви (в Берестечку, наприклад, на козацьких могилах), меморіали. Найперша акція — це було встановлення хрестів, а вже пізніше створювались меморіальні комплекси. Після 1991 р. це відбувалось масово, пішла така хвиля. Наприклад на місці бою під Крутами спочатку був встановлений дерев'яний хрест, потім металевий, а вже згодом меморіал. От їдеш по Галичині: на околиці села курган, на якому хрест з тризубом, поруч прапор, флашток, або просто хрест і табличка з інформацією про це місце, флашток поруч із прапором. Усе це в пам'ять про загиблих. — Це були реальні могили?» — Це могла бути або реальна могила січових стрільців, або символічний курган. Спорудження таких курганів у той час було масовим явищем — імітували могили невідомого солдата. — Це йшло із Заходу, чи все-таки був вплив радянських традицій?» — Вплив був дуже сильний совєцького, основа була та, хоч і модернізована. У поминальних акціях переплітались релігійні та комуністичні практики. Наприклад ставили і хрести, і стели з іменами. В Україні було наслідування радянських варіантів: пам'ятний знак (тризуб, птах, орел — раніше зірка або серп і молот), але вже одне це — совєцька традиція»⁵.

Хрести, каплиці, символічні кургани, пам'ятники та пам'ятні знаки масово встановлювались у 90-х та на початку 2000-х у різних містах і селах України, зокрема, це Биківнянський меморіальний комплекс жертвам комуністичного режиму (1994), який тепер є Національним історико-меморіальним заповідником, Меморіал пам'яті жертв більшовицького терору у с. Базар Коростенського р-ну Житомирської обл., меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут» (курган і пам'ятник, каплиця) у Борзнянському р-ні Чернігівської обл. та символічна могила і камінний хрест на Аскольдовій могилі в Києві (2012), курган і хрест на Микулинецькому цвинтарі в м. Тернопіль, меморіальний комплекс (каплиця) в урочищі

⁴ Записано 1 лютого 2023 р. в Києві, від Черпака Володимира Петровича, 1952 р. н., уродженця с. Безугляки Сквирського р-ну Київської обл., освіта вища, єпископ ПЦУ.

⁵ Записано у травні 2020 р. в Києві від Кулинич Віктора Пилиповича, 1951 р. н., уродженця с. Чубарівка Доманівського р-ну Миколаївської обл., освіта вища, інженер-геолог, магістр державного управління.

Дем'янів Лаз (1998), пам'ятник на місці розстрілів і захоронення в урочищі Саліна, пам'ятник жертвам політичних репресій на Рутченковому полі поблизу Донецька (2005), пам'ятний знак у вигляді трьох кам'яних козацьких хрестів на місці масового розстрілу мирного населення у Вінниці, кований хрест на Замковій горі в Києві та пам'ятник загиблим козакам Вороньківської сотні, учасникам бою на річці Трубіж, у селі Вороньків Бориспільського р-ну, козацький хрест «Убієнним синам України» на місці масових розстрілів в урочищі Сандармох (Карелія) тощо. Пам'ятні хрести встановлені також і на Півночі (Інта, Печора, Воркута). Щороку на цих місцях вшановують їх пам'ять відправами панахид, траурними мітингами, жалобними піснеспівами, організовують громадські поминальні обіди.

Власне, героїзація перших борців за незалежність України, які полягли в Києві, Бахмачі та під Крутами, розпочалася ще 1918 р., за доби Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Була внесена пропозиція про встановлення їм пам'ятника на одній із площ Києва. Цим опікалося тогочасне Міністерство освіти. Та прихід військ Муравйова до Києва і перемога більшовизму призвели до знищення як Української Держави, так і пам'яті її героїв-захисників. З відновленням Незалежності, в 1990-х, ця ідея набула широкого розвитку.

Усі ці комеморативні практики, які активно висвітлювали ЗМІ, не могли залишити байдужими мешканців навіть найвіддаленіших сіл підрадянської України. На початку 90-х вони почали поступово входити у свідомість та громадське і релігійне життя посткомуністичного суспільства, взаємодіяти з локальними фольклорними традиціями окремих осередків. Нам цікаво було простежити динаміку поминальних практик за жертвами ХХ ст. на терені одного типового для підрадянської України села, по якому сповна пройшла репресивна машина комунізму. Це село Губча Старокостянтинівського (тепер Хмельницького) району Хмельницької обл. Варто зазначити, що в 20-х роках минулого століття тут була знищена дерев'яна церква і каплиця, яка відновилася лише у 1989 р. За три місяці 1933 р. 153 його мешканці померло з голоду (за офіційними даними Державного архіву Хмельницької обл., Ф-Р 6460, оп. 1, спр. 2 — 138 осіб) [13, с. 708—712], 85 — загинули на війні. Під час організації колгоспу було

розкуркулено двадцять родин, з них вислано до Сибіру шість. Протягом 30—50-х рр. за різні «провини» було репресовано ще понад двадцять мешканців села [14, с. 316—327]. Тож не дивно, що село це було сильно радянізованим, у 90-х рр. тут не було навіть осередку Народного Руху України. Однак його мешканці одностайно проголосували 1 грудня 1991 р. за вихід з СРСР і поступово, завдяки подвижництву окремих ентузіастів, долали страх перед минулим і пізнавали свою історію. А водночас вдавалися й до меморіалізації своєї історичної пам'яті. Тут спостерігаємо дві форми поминальних практик, традиційну та офіційну, які в радянські часи існували паралельно, а вже на початку 2000-х злилися в єдиний культурний комплекс. Йдеться про поминання загиблих у Другій світовій війні та померлих з голоду. Що стосується першого, то воно являло собою з одного боку зменшене відображення урочистостей з нагоди Дня Перемоги, які відбувались на Красній Площі в Москві, а з іншого існували й традиційні форми (церковне поминання, парастас, подання милостині). Так 1993 р. у Будинку культури була створена т. зв. «кімната Слави», присвячена жертвам Другої світової війни (у ній зібрані всі фотопортрети та короткі біографії загиблих односельців), 1995 був споруджений пам'ятник загиблим односельцям (скульптура «Скорботна мати»), до виготовлення якого був причетний мій рідний дядько Варава Іван⁶.

Поминання померлих з голоду ввібрало як традиційні, так і новітні форми комеморації (мітинг-реквієм з усіма його складовими). 1993 р. на цвинтарі був встановлений металевий хрест і насипана символічна могила на місці масових захоронень 1933 р., а 2008 було освячено високий мармуровий хрест у центрі села, проти сільської ради. Тож розглянемо детальніше кожну з цих форм комеморації.

Поминання загиблих у другій світовій війні

Як свідчать старожили села, під час війни і зразу після її закінчення загиблих на війні не поминав ніхто. Причин було кілька: тотальна бідність, штучний голод 1946—1947 рр., підневільна праця в колгоспі, а найголовніше — страх перед репресіями за дотримання споконвічних традицій і обрядів. Поминання померлих вважалося релігійним пережитком і

⁶ Інформацію надала голова сільради у 1974—1998 рр. Гуменна Віра Омелянівна, 1938 р. н.

переслідувалось радянською владою. Ось характерний спогад Савоськіної Олени Павлівни, 1937 р. н.: «— А як поминали загиблих на війні? — Ніяк ни поминали. Дуже бідували, навіть провід (поминання у Фомину неділю. — Л. І.) ни було! Люди жили бідно. Сило вибили, рідко хто вирнувся, ніяких поминок ни було, бо це ше й гонилося. Ни було такого. — А вдови ж були, матері ж були — то що, навіть обіду ніякого не зробили вдома? — Який обід, з чого? Бідні були люди дуже. Коло мене жила баба Степа, вона з п'ятнацяти років співала в церкві. То казала, що навіть мало хто правив парастас, — і ни мали чим, і боялися. Ні матирі, ніхто! Приходили похоронки — хто там мав шо робити! Бідні, злидні, ни мали куди голову встромити! Це вже пізніше все почалось. А тоді голод! Бідували чорно!»⁷

Традиційними формами поминання померлих були й залишаються оплакування та милостиня. Однак під тиском обставин відбувалось руйнування і цих усталених норм. Матері й удови оплакували своїх загиблих таємно, а милостині не подавали навіть дітям: «Я ни знаю, чи поминали, но плакати то плакали за ними. Дуже плакали! Бо був чоловік в цієї Гапки забитий, в Антошки забитий був, в Палажки був забитий, Івана батько, і в Василю перший чоловік (найближчі сусіди. — Л. І.). То плакали вони. Прийду, то там плаче сидить, тако' схилиця... — То вдома плакали чи на цвинтарі десь? — Вдома, вдома! Вдома плакали! — Ну й що, не давали нічого за ними, дітям не давали навіть милостині? — Не! Ни було там шо давати, після війни шо там було?»⁸; «Кажний по-своєму плакав. В Титяни Ткачучки погіб і син, і чоловік. Вона приходила і цілувала портрети на стенді коло клуба. То з неї ше й підсміхували... А її ж то було боляче...»⁹.

Святкувати День Перемоги радянська влада розпочала з 1965 р. Тоді ж, очевидно, була розроблена і «єдино правильна» форма святкування: встановлення обелісків з іменами загиблих і покладання до них вінків, виготовлених із паперових квітів, проведення

демонстрацій, мітингів та святкових концертів. Усе це стало обов'язковим і докотилось до найглибшого села. Це не був поминальний день за мільйонами загиблих, а радісне свято. В різних журналах і бюлетенях Міністерства культури, які видавались мільйонними тиражами, друкувались спеціально розроблені сценарії, які включали вірші та пісні відповідної тематики, усе це спускалось згори на школи, будинки піонерів, сільські клуби та бібліотеки тощо.

Отже, 1965 р. в парку біля школи був встановлений перший обеліск: прямокутна рамка із натягнутим на неї полотном, пофарбованим у червоний колір, по якому вчитель малювання Іван Дреренчук у дві колонки білою гуашшю написав прізвища та імена загиблих односельців. Згодом, у 1971 р., коли в селі побудували новий Будинок культури, коло нього зробили мармуровий обеліск і встановили «вічний вогонь». Саме туди почали ходити школярі з демонстраціями 1-го і 9 травня, а також 7 листопада. Кожен клас (а школа була восьмирічна) повинен був виготовити два вінки. Квіти робили самі діти з різнокольорового гофрованого паперу, потім їх прикріплювали до ялинових гілок, укладених на дерев'яний каркас трикутної форми. З цими вінками, з прапорами, піонерськими горнами, барабанами та радянськими піснями діти колоною марширували до клуба. Там ставали проти обеліска, і розпочинався т. зв. «урочистий мітинг». На ньому виступали представники влади, сільські комуністи, ветерани війни. Діти стояли в почесній варті коло обеліска. Пригадую, що кожного року на такому мітингу виступала вчителька російської мови та літератури Ясенчук Панасія Іванівна, яка побувала в одному з німецьких концтаборів. Обов'язковими елементами сценарію були такі акції, як покладання вінків, зачитування прізвищ та імен загиблих односельців, хвилина мовчання, обдарування ветеранів, солдатських матерів і вдів (як правило, вдовам і матерям дарували хустки, ветеранам — сорочки, а крім цього вони одержували також певну суму грошей¹⁰), святковий концерт, на якому звучали пісні воєнних років та новостворені пісні й вірші про війну у виконанні школярів та учасників художньої самодіяльності, іноді робили інсценізації відомих пісень. Діти стояли з букетами весняних квітів, які вручали ветеранам або покладали до обеліска.

¹⁰ Інформацію надала голова сільради у 1974—1998 рр. Гуменна Віра Омелянівна.

⁷ Записано 14 травня 2020 р. від Савоськіної (дівоче прізвище Крещенко) Олени Павлівни 1937 р. н., освіта середня, церковна півча.

⁸ Записано 11 лютого 2023 р. від матері, Іваннікової (дівоче прізвище Варава) Тетяни Варсонівни, 1939 р. н., освіта початкова.

⁹ Записано 8 березня 2023 р. від Савоськіної Олени Павлівни.

За кілька десятиліть у цьому селі поступово сформувалась традиція читати імена загиблих голосно під мелодію пісні-реквієму Анатолія Пашкевича на слова Миколи Негоди «Степом, степом». Притишено звучала фонограма пісні, а на її тлі хто-небудь із чоловіків (як правило, це був учитель Іван Ковтонюк) скорботним голосом зачитував прізвища та імена, викарбувані на обеліску. Згодом ці елементи сценарію перенесли і на поминання померлих із голоду. І очевидно, це сталося тому, що така форма поминання корелює з церковною традицією, коли під час заупокійних служб також вголос читають імена померлих.

У той час (70-ті роки) відновились і традиційні форми поминання загиблих на війні. Вони стали відбуватися в той самий день, паралельно з офіційними. Коли закінчувався мітинг, представники влади, місцеві комуністи, учителі, культпрацівники та ветерани розходились, а старші люди і всі бажаючі йшли на цвинтар. Тихо, без пісень, без прапорів і без лозунгів. Штучних вінків на цвинтар також не несли, бо на могилах завжди цвіли живі квіти.

Зайшовши у глибину цвинтаря, люди ставали довкола кількох могил. Над самими могилами стояли церковні півчі і правила парастас. То була справжня народна панахида, у якій брали участь солдатські вдови і матері, брати, сестри, діти загиблих воїнів. Діючого храму в селі не було з 1926 р., але ще жили колишні церковні півчі, які зберігали православну традицію, зокрема, відспівували померлих. Тож і на День Перемоги без попа, без ніякої організації, стихійно приходили люди на кладовище і разом з півчими молились за вбитих на війні. Там було і багато дітей. Після панахиди вдови й солдатські матері обходили всіх людей (були вони маленькі, сухенькі, в чорних хустинках, у темній одежі і з біленькими вузликами), і всім, особливо дітям, роздавали по два цукерки і два «пранічки», кожна за свого полеглого...¹¹

Про історію цих могил розповідає О.П. Савоськіна: «— Скажіть, що ото були за могилки, до яких ходили 9-го травня і співали парастас? — Там є могила невідомого солдата. Ну як невідомого... Він сховався в Кирила, Крещенка... Він був солдат, чи таджик, чи хто — мусульманин. Його взяли німці і

розстріляли. І там його люди поховали. І ту могилку завжди доглядала моя тітка Оксенька (Цісарук Оксенька Устимівна, 1910 р. н. — Л. І.). А ще там були дві могилки, той солдатик і ці могилки в одному місці. То захороняні льотчики. В перші дні війни був збитий літак десь за Губчою. То їх поховала баба Пуська Сачиха (Вітюк Олімпіада. — Л. І.). А її брат був льотчиком в війну і загинув. То це вона ті рештки позбирала і поховала, там, де той солдат»¹².

Отже, як бачимо, в селі досі існують місця колективної історичної пам'яті про Другу світову війну. Це обеліск із пам'ятником Скорботній Матері, кімната Слави при Будинку культури з портретами загиблих односельців, у якій відбуваються різні культурні заходи, зокрема й церемонії взяття громадського шлюбу. Однак уже мало хто може розповісти про занепалі могили на цвинтарі.

Є й ще одне місце пам'яті, про яке односельці або воліють зовсім не згадувати, або згадують вкрай неохоче. Це урочище Окіп, луг, що тягнеться від с. Губча до с. Залісся. Ось що розповіли наші респонденти: «В кінці сила, на Осадьбах, де дорога на Залісся, так поза городами той Окіп, беріг нивиличкий там, навіть є маленький ставочок. Зара там пасуть корови, в ставку ловлять рибу. В сорок чвертому році, коли німці відступали¹³, їх дуже багато вибили по ті дорозі, там саме більше було їх побито, стріляли з літаків. Їх там лижало дуже багато, люди ходили, забирали в них все, роздягали їх догола, щоб взяти одягу, скидали забирали чоботи. І там же під силом були окопи. То зібрались потім чоловіки, всіх їх знесли в ті окопи, такі довгі, вздовж дороги, і засипали, биз ніякого похорону»¹⁴; «Казали, що як наші прийшли з Чагрів¹⁵, з тої сторони, з лісу, а вони туди вийшли, на Сосонку¹⁶, на дорогу, вони якраз вийшли

¹² Записано 14 травня 2020 р. від Савоськіної Олени Павлівни.

¹³ Село було деокуповане 8 березня 1944 р. Пригадую з дитинства спогади односельців про цю подію. Німці втікали, хто як міг. Один з них, наприклад, запряг коня у звичайні металеві ночви і так їхав по розмірзлому снігу. Це часто розповідала сусідка, Палій Василина Давидівна, 1912 р. н.

¹⁴ Записано від матері.

¹⁵ Назва колись молодого, низькорослого лісу за Губчою, чагарника.

¹⁶ Урочище біля с. Залісся Старокостянтинівського р-ну, невелике підвищення на дорозі, яка йде до траси Ше-

¹¹ Самозапис із пам'яті 11 травня 2020 р.

на горку, діватись нікуди, то там була бойня, і казали, що вони по два боки дороги лижали як снопи. Приби́ли ціх людей, що одступали. — *То їх поховали якось?* — Може й ховали, но на кладовище ніхто їх ни звозив. Довго ті трупи лижали. Були такі, що ходили чоботи знімати. Такого ни тра писати¹⁷. Це жахіття! Я ни бачила сама, це були розмови. Ни можна такого казати, бо ніхто ни знає, що буде взавтра. А я й стверджувати ни можу, бо я ж ни бачила, я була маленька. Я ж ни свідок того. Но там і в Окопі, і на ці дорозі, шо на Сосонку, і до соша — там вони лижали, ці люди, як снопи»¹⁸.

Як бачимо, колективна пам'ять про цю подію, хоч і дійшла до наших днів, позначена глибокою психологічною травмою, адже таке поводження із загиблими, навіть ворогами, суперечить нормам християнської та людської моралі. Вражає той факт, що загиблого мусульманина схоронили на місцевому цвинтарі як «свого», не позбавивши навіть християнського поминання, однак християн, які прийшли на їхню землю як окупанти, позбавили не лише гідного людського поховання, але й пам'яті. Все це — реалії війни. Та все ж нині більшість респондентів говорять про цю подію зі співчуттям. Щоправда, могла бути й інша причина «забуття»: страх репресій. Цим самим страхом блокувалися й розповіді про іншу трагедію села, про яку ніколи не згадували на офіційному рівні. За інформацією різних респондентів, коли в липні 1941 р. радянські війська швидко відступали, а фактично втікали («там воєнна частина наша покинула все, тікали: і боеприпаси, і всякі запаси, я там радіостанцію взяв маленьку»), бо «за два тижні німиць Київ взяв», чоловіків с. Губча не встигли мобілізувати¹⁹, тож багато з них залишилися в селі, в окупації. Однак після звільнення села в березні 1944 р. їх усіх масово «забрали як предателів родини» на «гарматне м'ясо». «Це спеціально було так зробляно, щоб пристріляти їх, — говорять односельці. — Вони ж ни обучані, нічо' були...» Усі мешканці села вважають це помстою, бо «їх нидалеко завезли, під Свинною

(тепер с. Веснянка поблизу м. Старокостянтинова) їх вибили»²⁰. Ця подія червоною ниткою пронизує всі усні спогади про Другу світову війну. «Всіх забрали — і там під Свинною вони... Це зара Веснянка, да? Тоді як німиць зайшов, то їх ни всьпіли мобілізувати, а тоді як наші зайшли, то їх забрали і ниобучаніх, ниобстреляних на пиридову, і там вони найшли собі спокій всі, нидалеко. — *Але ж вважались загиблими на війні?* — Ну да, були вдови, й платили на дітей по п'ять рублів. Тоно шо ни зразу. Тоді як йшли назад, і їх мобілізували, і вони десь тут всі нидалечко полягли. — *І де їх могили?* — А осьь в нас коло самолёта в Старокостянтиніві²¹. Питра, меї Люди чоловіка, батько там похороняний. Їх звозили в госпіталь, тут госпіталь був, де зара самолёт, вони подоходили, то їх тут і закопали. Я сама ни очивидиць, я була маленька, али от такі мови я чула. Між батьками чула»²².

Поминання померлих з голоду

Трохи інакше виглядало поминання померлих з голоду. Як відомо, на державному рівні воно розпочалося 1993 р., тобто через 60 років після трагедії. Звісно, що протягом цього часу про якісь поминальні акції по селах не могло бути й мови: ще на початку 2000-х очевидці боялися розповідати про ті події. Однак поминання їх все ж відбувалося традиційним способом. Село Губча належить до православної конфесії. Його мешканці, не зважаючи на переслідування, все ж свято берегли релігійні традиції, в тому числі й традицію поминання померлих. Так у кожній родині зберігалася поминальна граматка, невеличка книжечка, куди бабусі записували імена своїх померлих родичів. Вона передавалася, а при потребі заново переписувалася від покоління до покоління. Цю граматку подавали на поминальні служби в церкву, яка діяла в сусідньому селі Стецьки, на весь Великий піст, у Клечальну та Дмитрівську поминальні суботи, а також її подавали на панахиду під час відправи на цвинтарі у Провідну (Фомину) неділю. Існує багато фольклорних текстів, які регламентують цю традицію. Туди вписували нових

петівка — Хмельницький. Старожили припускають, що там колись стояла оглядова вежа.

¹⁷ Практично всі опитані мною респонденти вагались, чи варто розповідати про цей факт взагалі.

¹⁸ Записано 8 березня 2023 р. від Савоськіної Олени Павлівни.

¹⁹ Село було окуповане 7 липня 1941 р.

²⁰ Ці відомості я чула в різний час, від багатьох респондентів, самозапис 16 січня 2015 р.

²¹ Мається на увазі літак, встановлений як пам'ятник на території авіаційної частини в м. Старокостянтиніві.

²² Записано 8 березня 2023 р. від Савоськіної Олени Павлівни.

померлих родичів, а коли відправляли за ними похорон чи парастас, то перечитували всю грамотку, тобто згадували всіх померлих. Тож якщо в родині були померлі з голоду, то відповідно згадували і їх. Але на причинах смерті цих родичів ніхто не акцентував. Коли з 1989 р. в селі відкрили новозбудований храм, люди вже мали можливість відправляти служби за померлими кожної неділі, і в свята, і в особливі дні, т. зв. «батьківські суботи» і т. п. Однак це стосується лише тих родин, у яких залишились нащадки, які вижили. Якщо вимерла вся сім'я, то ці жертви, звісно, ніхто не поминав.

1993 р. у селі Губча була створена унікальна писемна пам'ятка — «Поминальна грамотка душ-жертв голодомору 1933 року при храмі Святої Покрови Губчанського приходу» [15, с. 372—375]. Ця велика грамотка, аналог традиційних родинних грамоток, своєрідний мартиролог села, була написана на 46 альбомних аркушах формату А4. Туди в алфавітному порядку були вписані прізвища та імена всіх односельців, померлих з голоду. Наприклад: «Ващук Григорій, дружина Оксана, їх сини Пилип, Роман, Прокопій, дочки Параска, Галина. Вознюк Василь, батько, і його сини Іван, Андрій, Олександр, Володимир» [15, с. 372—373]. На кожну сім'ю виділена окрема сторінка, с. 41—42 залишені чистими на випадок, якщо будуть виявлені імена нових жертв. На обкладинці приклеєна ікона Богородиці, а на с. 3 записана народна молитва: «Господи! Упокой душі спочилих рабів Твоїх — великомучеників більшовицько-сталінського голодомору 1933 р. і воздай по заслугі їхнім мучителям!» [15, с. 372].

Цей документ створили двоє корінних мешканців села: учитель історії Деренчук Іван Соловейович, 1922 р. н. та Тетянюк Параска Василівна, 1918 р. н., які самі пережили голодомор. Крім того, Іван Соловейович — член родини, яка була розкуркулена і вислана в Карелію, його батьки перебували в одному таборі з письменником Остапом Вишнею. Параска Василівна протягом 1947—57 рр. відбувала покарання в сталінських таборах за невироблені в колгоспі трудовні. Протягом 1992 і 1993 рр., напередодні 69-ї річниці Голодомору, вони обійшли всіх старожилів села, зокрема, тих, які були «реліктами» вимерлих з голоду сімей. Методом усного опитування та співставлення інформації вони й встановили приблизну кількість жертв. «Відповідно до зібраних ві-

домостей, весною 1933 р. померло 142 мешканці села Губча. З них 81 — чоловічої статі, 61 душа — жіночої статі, в тому числі 65 душ дітей і підлітків від 1 року до 13—14 років. серед них — 35 хлопчиків і 30 дівчаток» [15, с. 374]. Цей документ має перевагу над офіційними списками, бо по ньому видно, що смертність була масова, і вимирали не просто однофамільці, а цілі сім'ї. Важливо й те, що за цим народним документом пізніше (2006 р.) склалися поіменні списки жертв голодомору по Губчанській сільській раді, які були передані в Державний архів Хмельницької області і на підставі яких був укладений Мартиролог, опублікований у «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років в Україні» [13, с. 708—712].

Ця колективна грамотка села призначена для постійного читання в храмі під час Літургії, великих парастасів та інших поминальних богослужінь протягом усього року. На відміну від домашніх грамоток, вона зберігається в храмі, у вівтарі, поруч із іншими святинами та церковними книгами. Грамотка була завершена і передана до храму напередодні Проводів (Фоминої неділі) 1993 року, тоді ж, на Проводи, й відбулося перше церковне поминання жертв голодомору цього села. А закінчилось воно освяченням і роздаванням милостині від принесених на панахиду харчів: пасок, пирогів, крашанок, солодощів та інших продуктів. Милостиню подавали старшим самотнім людям, немічним, калікам і дітям. До 60-ї річниці трагедії, влітку 1993 р., на церковному цвинтарі, на місці захоронення жертв голодомору, за кошти й з ініціативи церковної громади, без участі місцевої влади, було встановлено високий металевий хрест.

Подвиг І.С. Деренчука та П.В. Тетянюк повторила у 2003 році й мешканка невеличкого села Партинці, яке належить до однієї парафії із с. Губча, Рябошапка Антоніна Омелянівна, 1941 р. н. Вона з власної ініціативи опитала старожилів і самотужки склала список жертв голодомору у своєму селі. І спонукала жінку до цієї праці саме наявність губчанської «Грамотки», адже вона — півча церковного хору. Пані Антоніна вирішила, що крім неї цього в селі вже не зробить ніхто: «Робили поминки за голодомор у Губчі. Робили, — і я бачу, що грамотка ця читається за голодомор! Я рішила, що обов'язково це зроблю! Я купила сама зошит такий великий, потім взяла ще

іконку там зверху прикріпила і пішла по селі, пописала, а потім записала їх в грамотку. Потім були поминки в Губчі, я старалася, щоб ця моя грамотка була прочитана» (запис 23.08.2009 р.) [16, с. 395]. Зібрані А.О. Рябошапко дані згодом також використала Губчанська сільська рада для складання офіційних списків жертв голодомору. Крім неї, більше ніхто в селі жодних опитувань не проводив. Пані Антоніна виявила понад 60 імен загиблих і вважає, що це ще не всі жертви, а їх може бути близько 80. І це при тому, що село Партиці складається всього-навсього з однієї вулиці!

Партинецька грамотка оформлена за аналогією до губчанської: кожна сім'я записана на окремому аркуші: «Янчуки Іванка, Марія, младенці Ярина, Оксана, Дмитрій, Григорій, Дмитрій (Георгій)» [16, с. 397—398]. Вона також зберігається у храмі св. Покрови с. Губча разом із губчанською грамоткою і перчитується під час поминальних богослужінь. Відмінність лише та, що на прохання священника для зручності на с. 2 записані всі імена («Душі заморених голодом») у стовпчик. Крім того, прізвища померлих записані не в алфавітному порядку, а в порядку розміщення хат у селі [16, с. 395—398].

Але мешканці с. Партиці вдалися й ще до певних новацій порівняно з мешканцями Губчі. Того ж таки 2008 р. кілька ініціативних жінок організували в складчину поминальний обід за жертвами голодомору в хаті однієї із старожилів, Швайко Христі. Про це також розповідає Антоніна Рябошапко: «А от уже торік (у 2008 р.) робили поминки. То осьдо Ніна робила і Надя та Січкариха. Доклали стільки й зробили поминки. На цвинтарі відправили, а потім обід в баби Христі покійної хаті робили. Саме за голодомором! Там виступав голова сільради і ми панахиду відправили. І я там учасувала. Зробили поминки, подякували людям: хай вам Бог дає здоров'я за то, що ви зробили — доклали своє і зробили» (запис 23.08.2009 р.) [16, с. 396—397].

Отже, як бачимо, в парафії церкви Святої Покрови с. Губча за останні роки склалася певна традиція, якої раніше не існувало: написання колективних поминальних грамоток. Доказом того, що нам справді вдалося зафіксувати процес формування нової традиції, може бути і той факт, що 2014 р. в церкві з'явилася ще одна поминальна грамотка, уже не

пов'язана з колективною пам'яттю села, а пов'язана з подіями на Майдані Незалежності в лютому 2014 р. Саме в ті дні півча церковного хору, Савоськіна Олена Павлівна, разом із сестрою Королюк Катериною, виготовили поминальну грамотку з іменами загиблих героїв Небесної сотні. Крім власне списку загиблих, де записано прізвище, ім'я, вік та місце походження героя, книжечка вміщує віршовану молитву невідомого автора під назвою «Майдан», виявлену в Інтернеті: «І світ почув ціною крові: «Помилуй, Господи, й спаси, подай любові!» Твір цей має традиційну, але модифіковану назву: «Поминальна грамотка людей, які поклали голови за майбутнє України 20.02.2014 р. на Майдані». Перед початком Великого посту, у Вселенську поминальну суботу Олена Павлівна принесла цю саморобну грамотку до церкви і під час відправи панахиди за померлими односельцями одна з учасниць хору під спів «Господи, помилуй!» прочитала віршовану молитву та імена загиблих. Як розповіла О. Савоськіна, виготовлена нею грамотка зберігається у неї вдома, в родинному фотоальбомі.

Офіційно на рівні місцевої влади померлих із голоду вперше поминали у 2008 році, в 75-ті роковини трагедії. Цьому передувала кількарічна підготовка. За вказівкою згори по кожній сільраді повинні були: 1) сформувані списки померлих із голоду по селах та записати спогади очевидців і передати їх у районну адміністрацію, а ті у свою чергу — в обласну для написання «Національної книги пам'яті», яка повинна була вийти 2008 р. до скорботної дати. Цим займалися члени сільських рад, учителі, бібліотекарі, культпрацівники; 2) у кожному селі встановити пам'ятник жертвам голодомору; 3) провести поминальні акції (мітинги, панахиди, жалобні концерти) у день річниці по всій Україні.

У цьому випадку мої односельці відтворили ту схему, яка існувала в радянські часи на День Перемоги, щоправда, з деякими новаціями. Однією з них було внесення традиційних елементів у офіційну частину заходу (освячення хреста, роздавання милостині). Так у день річниці в центрі села був організований жалобний мітинг, на який прийшли мешканці чотирьох сіл, що належать до Губчанської сільради, та учні місцевої школи. Навпроти сільської ради був встановлений високий дерев'яний хрест (згодом його замінили на мармуровий), а до нього були покладені

вінки. Церковні півчі відправили молебень на освячення хреста. На мітингу виступали представники влади, свідки голодомору, учителі, священники, запрошені гості. Як і під час святкування Дня Перемоги, тут також читалися вірші, виконувалися жалібні пісні і зачитувалися прізвища померлих з голоду мешканців усіх сіл. Мітинг закінчився хвилиною мовчання та роздаванням милостині (кожного учасника пригостили печивом і цукерками).

Однак, як і в радянські часи, поминання на тому не закінчилося. У той самий день, ближче до вечора, вся громада прийшла на цвинтар на місце стихійного захоронення померлих із голоду односельців і, стоячи навколо хреста, встановленого у 1993 році, відправили парастас, вислухали кількох очевидців і під спів «Господи, помилуй!» знову прочитали список жертв голодомору. Під впливом прямої телетрансляції поминальних акцій, що відбувалися з 2003 року на Михайлівській площі в Києві, у цей ритуал було привнесено нові елементи: всі люди стояли зі свічками в руках, як і під час традиційного похорону, але дехто поставив під хрестом куповані лампади і вінки. Однак традиція запалювання свічки у вікні, яка практикується в містах з початку 90-х, тут не прижилася.

Висновки. Отже, протягом останніх 30 років у комеморативній практиці села Губча спостерігається контамінація трьох різних взаємовиключних елементів. Це елементи традиційної народної культури (церковне поминання померлих, роздача милостині дітям і старим німечим людям, встановлення хрестів на місці масових захоронень), елементи радянських звичаїв (проведення мітингів, концертів, покладання вінків, встановлення пам'ятників та пам'ятних знаків, публічне прочитання списків загиблих, що завершується хвилиною мовчання) та цілком нових явищ, які, проте, виникли на основі народної традиції (створення колективних поминальних грамоток та колективне їх прочитання). Усе це свідчення того, що в народній свідомості і культурі кожна епоха залишає свої глибокі сліди, які не можна вилучити штучно, бо вони проходять певний процес адаптації в народній культурі і з часом стають невід'ємною її частиною.

1. Боса Л.В. Ландшафт як дзеркало спогадів: сучасні меморіальні практики наддніпрянців у контексті постколоніальних студій (за польовими матеріалами).

- Народна творчість та етнологія*. 2021. № 4 (392). С. 17—27.
2. Демедюк М.В. Могили-кургани загиблим героям як символ національно-визвольної боротьби українців: від козацької епохи до періоду Другої світової війни. *Література й історія: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (17—18 листопада 2022 р.)*. Запоріжжя: Запорізький Національний університет, 2022. С. 71—74.
  3. Коваль-Фучило І.М. Історична пам'ять місця: люди і споруди (село Яхники Лохвицького району Полтавської області). *Слов'янський світ*. Вип. 19. Київ, 2020. С. 131—155.
  4. Коваль-Фучило І.М. Сучасні комеморативні практики переселенців із затоплених сіл (Київська, Чернігівська, Хмельницька області). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 123—133.
  5. Кухаренко С. Придорожні пам'ятники: сучасний феномен або тяглість народних традицій. *Народознавчі зошити*. 2010. № 3—4. С. 371—377.
  6. Роїк Наталія. Місця пам'яті та комеморативні практики як елементи та інструменти політики історичної пам'яті України та Польщі 1991—2013 рр. *Гілея: Науковий вісник*. Зб. наук. пр. Київ, 2020. Вип. 155 (4).
  7. *Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем*. Москва: В университетской типографии, 1834. 180 с.
  8. *Чорна рілля ізорана*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Oacloji50lA>
  9. Милорадович В.П. Прощание рекрута и рекрутские песни в Лубенском уезде Полтавской губернии. *Киевская старина*. 1897. № 7. С. 80—95.
  10. *Ишла вдова долиною*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=N7U47IIaPxs>
  11. Скальковский А.А. Похороны запорожца в 1772 году. *Киевская старина*. 1898. № 2. С. 43—47.
  12. Орлова Н. Смерть, похорон і перепохоронання в Україні. *Шевченківська енциклопедія: у 6 т. Т. 5 (Пе — С)*. Гол. ред. М.Г. Жулинський. Київ: Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2015. С. 852—862.
  13. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Хмельницька область. Книга 2. Хмельницький*, 2008. С. 708—712.
  14. Іваннікова Л.В. Голодомор у селі Губча Хмельницької обл.: причини, наслідки, історична пам'ять. *Подвижник. Ювілейний наук. збірник на пошану д. філол. н., проф. Миколи Дмитренка*. Упоряд. Ю. Шутенко. Київ: Сталь, 2015. С. 316—327.
  15. *Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив: у 10 т.* Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. Т. 3. Упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. С. 372—375.
  16. *Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив: у 10 т.* Київ, 2012. Т. 8. Упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. С. 395.

REFERENCES

- Bosa, L.V. (2021). Landscape as a Memory Mirror: Modern Memorial Practices of Transdneprians in the Context of Postcolonial Studies (Based on Field Materials). In: *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 17—27 [in Ukrainian].
- Emediuk, M.V. (2022). Burial Mounds for Fallen Heroes as a Symbol of the National Liberation Struggle of Ukrainians: From the Cossack Era to the Second World War Period. In: *Literature and History: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference, 17—18 November 2022* (Рр. 71—74). Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University [in Ukrainian].
- Koval-Fuchylo, I.M. (2020). Historical Memory of the Place: People and Buildings (Yakhnyky Village, Lohvytsia District, Poltava Region). In: *Slavic World*, 19, 131—155 [in Ukrainian].
- Koval-Fuchylo, I.M. (2021). Modern Commemorative Practices of the Migrants from Flooded Villages (Kyiv, Chernihiv and Khmelnytskyi Regions). In: *Siveriany Chronicle*, 2, 123—133 [in Ukrainian].
- Kukhareno, S. (2010). Roadside Monuments: Modern Phenomenon or Persistence of Folk Traditions. In: *Ethnographic Notebooks*, 3—4, 371—377 [in Ukrainian].
- Royik, Natalia. (2020). Memorial Places and Commemorative Practices as Elements and Instruments of the Historical Memory Policy of Ukraine and Poland in 1991—2013. In: *Hileia: Scientific Herald*, 155 (4) [in Ukrainian].
- (1834). *Ukrainian Folk Songs Published by Mikhail Maksimovich*. Moscow: University Press [in Russian].
- The Black Field is Plowed*. Received from: <https://www.youtube.com/watch?v=OacloJi50lA>
- Myloradovych, V.P. (1897). Farewell of a Recruit and Recruitment Songs in Lubny District, Poltava Province. In: *Kievan Antiquity*, 7, 80—95 [in Russian].
- A Widow Walked Through the Valley*. Received from: <https://www.youtube.com/watch?v=N7U47IIaPxs>
- Skalkovskiy, A.A. (1898). Funeral of a Zaporozhie Cossack in 1772. In: *Kievan Antiquity*, 2, 43—47 [in Russian].
- Orlova, N., & Zhulynskiy, M. G. (Ed.). (2015). *Death, Funeral and Reburial in Ukraine. Shevchenko Encyclopaedia: in 6 vol. (Vol. 5, pp. 852—862)*. Kyiv: T.G. Shevchenko Institute of Literature [in Ukrainian].
- (2008). *National Memory Book of the Holodomor Victims of 1932—1933 in Ukraine. Khmelnytskyi region (Book 2, pp. 708—712)*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
- Ivannikova, L.V., Shutenko, Y. (Ed.). (2015). Holodomor in the Village Gubcha, Khmelnytskyi Region: Causes, Consequences, Historical Memory. In: *Ascetic. Anniversary Scientific Collection in Honor of Dr. Philol. Sci., Prof. Mykola Dmytrenko* (Рр. 316—327). Kyiv: Steel [in Ukrainian].
- Mytsyk, Y., & Ivannikova, L. (Eds.). (2006). *Ukrainian Holocaust 1932—1933: Testimonies of Survivors (Vol. 3, pp. 372—375)*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Press [in Ukrainian].
- Mytsyk, Y., Ivannikova, L. (Eds.). (2012). *Ukrainian Holocaust 1932—1933: Testimonies of Survivors (Vol. 8)*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Press [in Ukrainian].